

УДК 94(477.5):63"19/20"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-115-128

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сільське господарство лівобережних губерній у кінці XIX – на початку XX ст.: між модернізацією і традицією

Стаття присвячена актуальним проблемам соціально-економічної історії періоду пореформеної модернізації. Авторка на основі значного статистичного матеріалу проаналізувала особливості ринкових перетворень у аграрній сфері на території Полтавщини й Чернівецьщини, виявивши регіональну специфіку. З'ясовано, що товаризація сільського господарства призвела до розвитку промислового підприємництва, яке посилює попит на зернові та технічні культури.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, модернізація, сільське господарство, товарне виробництво, земельний ринок, промислове підприємництво.*

Пореформений період став часом змін, які охопили практично всі сфери життя українських земель. Ліквідація кріпосництва спричинила трансформацію системи політичних і економічних відносин, поступове формування нової соціальної структури, зміну психології поведінки людей. Реформи породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, що проявлялися у більших або менших протиріччях влади і суспільства, різних соціальних груп. Селяни набували статусу суб'єкта цивільно-правових відносин, ставали вільними, могли купувати, володіти і продавати рухоме й нерухоме майно, вільно торгувати, вести підприємницьку діяльність, найматися на різні роботи без дозволу поміщика, переходити в інші стани. Реформи зруйнували общинне землеволодіння і прискорили процес становлення приватного сільського господаря й відповідно – товарно-грошових відносин у виробництві, переведення поміщицьких та заможних селянських господарств на ринкові засади і посилення зв'язків із промисловістю.

На нашу думку, важливо сьогодні говорити не лише про загальні тенденції, а на основі нових методологічно-методичних підходів відтворити регіональні особливості життя земель, особливо у період

складних трансформацій, що суттєво змінили як господарство, так і суспільство. У колективній праці "Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)" [1] аналізуються процеси інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкриваються особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов яскраве відображення у спільній монографії "Економічна історія України" [2]. Плідно в цьому напрямку працюють В. Шапаренко, В. Мащенко, В. Половець, В. Качмала [3]. Вдалу спробу вивчення становлення і розвитку підприємництва у сільському господарстві доби капіталістичної модернізації здійснила у докторській дисертації Н. Романюк [4].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі всебічного аналізу комплексу документальних джерел, статистичних матеріалів та наукової літератури схарактеризувати особливості процесу товаризації аграрної сфери у Полтавській та Чернігівській губерніях.

Селянська реформа 1861 року започаткувала епоху великих реформ 60–70-х рр. ХІХ ст., які спричинили не лише доволі динамічний процес розвитку промислового підприємництва, але й кардинально змінили всі сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії. Становлення нових ринкових відносин найінтенсивніше проходило в промисловості й торгівлі, повільно та із запізненням у аграрній сфері. Лише на початок 80-х рр. припадає процес формування вітчизняного земельного ринку в Наддніпрянщині, який багато в чому визначив динаміку розвитку промислового підприємництва й пріоритетних галузей української економіки.

Реформи Олександра ІІ спричинили зацікавленість торговців і підприємців Європи у створенні власного бізнесу в імперії. Вони обговорювали соціально-економічні проблеми пореформеної Росії, а саме причини та наслідки ліквідації кріпацтва; процес руйнації общинного землеволодіння й розвитку товарного сільськогосподарського виробництва. З цього приводу висловлювалися різні думки, але більшість вважала, що головна причина селянської реформи – це не тяжке становище селян, а боротьба царя з поміщиками і чиновниками як основним гальмом ефективного розвитку економіки. Англійський мандрівник В. Діксон згадував: "Реформи Олександра ІІ створили передумови для того, щоб Росія була вільною, а міста й села стали розвиватися за європейським зразком" [5, с. 145]. Іноземці позитивно оцінювали результати економічних перетворень, хоча й відмічали їх незавершеність, непослідовність і суперечливість. Головним недоліком усіх реформ вважали: збереження общинного

землеволодіння, високі державні податки, великий бюрократичний апарат, а також низький освітній і загалом культурний рівень селян, їхнє невміння та небажання пристосовуватися до нових умов ринку.

У другій половині XIX ст. Полтавська і Чернігівська губернії були типовими аграрними регіонами України. Один із 22 законодавчих актів Сенату "Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской" встановлював викуп землі, що значно перевищував існуючі ціни, запроваджував розміри душевого наділу, що не сприяли розвитку ринкового господарювання. На одну особу із складу колишніх державних селян у Чернігівській губернії припадало 3 дес., а у Полтавській – 2,6 дес. [6, с. 134–135]. Як наслідок, безземельні господарства на Лівобережжі становили 21 %. Із трьох видів землеволодіння в Україні: подвірне, общинне та особисте у Полтавській і частині Чернігівської губернії було поширене подвірне, коли земля, що переходила громаді після звільнення, ділилася на ділянки, які передавалися у власність селянських родин. Натомість найбільш сприяло розвитку товарного господарювання особисте володіння землею. У подвірному володінні селян Лівобережжя знаходилося 3093,8 тис. дес. землі, що становило 43,1 % загальної площі.

У пореформені роки селянські господарства Полтавщини і Чернігівщини зміцнили економічний потенціал, розширили площу орної землі, яка в Україні збільшилася майже наполовину. Проте Полтавська губернія мала практично один із найнижчих земельних запасів на ревізьку душу – 1,67 дес., тоді як у Чернігівській – 2,19; у Харківській – 1,86; у Херсонській – 2,8; у Подільській – 1,42; у Київській – 1,40 [7, с. 52]. Можна погодитися з думкою окремих дослідників, що така ситуація є наслідком високої густоти населення Полтавщини, а також наявності козацьких і хуторських господарств із значними наділами землі. Козаки не сплачували викупних платежів, що дозволило їм легко скуповувати дворянські землі. Загалом, 43,4 % козаків Полтавської губернії володіли 1,826,300 десятинами (41,83 %), а 44,4 % селян – 1,163,200 десятинами або 26,64 %. Найбільша кількість козацького землеволодіння була у Зінківському (63,38 %), Кобеляцькому (57,74 %), Лубенському (57 %), Миргородському (56,38 %), Лохвицькому повітах (53 %) [8, с. 175–176]. Крім того, не можна відкидати той факт, що головними монополістами на аграрному ринку залишалися великі поміщики: герцог Мекленбург-Стрілицький (58 тис. дес. у Полтавському та Костянтиноградському повітах), князь Кочубей (35 тис. дес. у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському

повітах) і княгиня Кантакузіна (18 тис. дес. у Золотониському), які були зацікавлені у розширенні земельних володінь для забезпечення своїх підприємств сировиною.

Аналіз економічного розвитку свідчить, що домінуючим залишалося сільське господарство, яке, незважаючи на суперечливі тенденції в проведенні реформ, поступово збільшувало обсяги продукції, що відповідно розширювало аграрний ринок. Земельний сектор, за оцінками самих урядовців, залишався "найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення". Наповнення державного бюджету імперії також залежало, переважно, від прибутків сільського господарства, його зв'язків із внутрішніми й зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалися продажем за кордоном у величезних обсягах українських зернових, цукру, спирту, а також продуктів тваринництва і птахівництва, тютюну, деревини. За офіційними даними саме землеробство давало близько двох третин національного багатства – не менше 9 млрд крб від загальної річної його вартості у 15 млрд крб. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських селян, які дали аграрної продукції у 1909–1913 рр. на 2 млрд крб, у тому числі товарної – на 694,26 млн крб [9, с. 8–9].

Однак при всій значущості саме ринкового сільського господарства, держава не надто опікувалася розвитком цієї прибуткової галузі. Відповідні урядові інстанції гальмували формування товарних відносин в аграрному секторі, що породжувало серйозні проблеми у розвитку промислового підприємництва. Суперечливий характер реформ, недостатнє фінансування, незабезпеченість освіченими спеціалістами у сфері сільського господарства, відсутність чіткого плану дій влади, спрямованого на реорганізацію селянських господарств і земельних відносин, створення кооперативних організацій, реформування місцевого самоуправління. Натомість ініціативність й активність громадськості часто не мала підтримки серед урядовців, а навіть стримувалась і не допускалась. Підтвердженням цього є численні клопотання земств Полтавської і Чернігівської губерній, у яких піднімалися питання про необхідність розробки ефективних заходів для переорієнтації господарства на ринкові умови господарювання, закладання основ індивідуального приватного землеволодіння, формування нової структури торговельних відносин. Вони вивчали економічну прибутковість приватних, селянських і міських господарств, а також детально обстежували і контролювали використання землі власниками як одиниці оподаткування, з метою отримання додаткової інформації про економічне положення населення краю.

Оскільки основна частина орної землі Полтавської і Чернігівської губерній була зайнята під посівами зернових культур, земства доклали зусилля для удосконалення і зміни в структурі й агротехніки посівних площ на користь тих, що користувалися попитом на ринку або були сировиною для галузей переробної промисловості [10, с. 12–14]. Головними зерновими культурами були: пшениця, жито, ячмінь і овес, причому саме яра пшениця визначала в основному структуру посівних ділянок більшості українських губерній.

Еволюція земельного ринку й товарного сільськогосподарського виробництва в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. були найбільш плідними й успішними у 80–90-ті роки, коли спостерігалось інтенсивне перетворення землі в товар, зростала кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та продукції. Удосконалювалася агротехніка землеробства й відповідно збільшувалися площі посіву зернових культур на Лівобережжі: пшениці на 42 %, вівса – 20,7 %, ячменю – 20,5 %, а також технічних культур, особливо цукрового буряку, картоплі, тютюну, конопель і льону. У селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33 % посівних площ, ярою пшеницею – 21 %, ячменем – близько 16,5 %, вівсом і гречкою – 8–9 %. Зросла середньорічна урожайність основних культур, зокрема жита з 44–47 пудів із десятини до 80–93; озимої пшениці – з 45–50 до 80–86; ярої пшениці – з 45–47 до 70 [11, с. 7–9].

Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії. На основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту і цін [12]. Реальні прибутки, що отримували селянські й поміщицькі господарства суттєво відрізнялися. При цьому важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Розвиток товарного сільськогосподарського виробництва, а відповідно промислової переробки його продукції стримували незадовільний рівень організації експортної торгівлі в Російській імперії, а також відсутність належної ринково-промислової інфраструктури. Це створювало додаткові труднощі для селянина, який, збираючи гарний врожай, не міг вигідно продати хліб і забезпечити нормальні умови життя для своєї родини і розвитку підприємництва. Полтавщина займала 7 місце серед 30 губерній, які мали надлишок головних зернових культур. Протягом 1883–1887 рр. пересічно він становив 15,452 тис. пудів. Якщо брати у грошовому еквіваленті, то сума збитків для приватних господарств, які вирощували жито, становила –

6,025 крб, пшеницю – 5,687, вівса – 1,510, ячменю – 1,861 крб. Для селянських дворів ситуація була гіршою: жита – 6,335 крб, пшениці – 5,707, вівса – 1,830, ячменю – 3,678 крб [13, с. 135–137]. Це є свідченням відсутності належної кількості промислових підприємств з переробки продуктів сільського господарства.

Розвиток промислового підприємництва призвів до зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію, особливо технічних культур, а відповідно до розширення посівних площ і зміни їх структури. Це свідчило про товаризацію землеробства, хоча доволі повільними темпами. У пореформений період у приватних, насамперед дворянсько-поміщицьких, і значно менше селянських господарствах збільшилися посіви конюшини, бобових, тютюну, люцерни, хмелю, коренеплодів цукрового буряку, картоплі, рапсу, рижю. Структура ґрунтів, їх родючість забезпечували досить непогані врожаї даних рослин, а торгівля ними гарантувала значні фінансові надходження.

Провідною галуззю сільського господарства, що забезпечувала бурхливий розвиток підприємництва у пореформений час, було цукрове виробництво. На початку 50-х рр. цукрові заводи М. Терещенка були забезпечені власною сировиною лише на 30 %, що потребувало розширення посівів цукрових буряків. У Будківській економії протягом 1857–1859 рр. вони зросли від 60 дес. до 140, а урожай із 1,545 до 11,125 пудів, що дозволило забезпечити цукрові заводи необхідною сировиною вже на 95 %.

У 70–80-х роках ХІХ ст. льон-кудрявець займав 12 % загальної посівної площі Галаганівських маєтків у Чернігівській губернії. Урожай становив пересічно 11 500 пудів сировини, що вигідно збувалася. Господарством Тиницького маєтку у 1882 р. було продано купцям 3 100 пудів льону на суму 3720 крб, що складало 11 % загального прибутку. Досить висока ціна, а саме 80 коп за пуд, зумовлювала необхідність вирощування рапсу, загальний урожай якого на середину ХІХ ст. становив у середньому 11 800 пудів.

Важливою складовою підприємницької діяльності населення Полтавської і Чернігівської губерній було вирощування і продаж тютюну, за розмірами посівів і збуту якого вони посідали перші місця в Російській імперії. На Полтавщині протягом 1878–1896 рр. збір врожаю цієї культури зріс у 2 рази, а на Чернігівщині – на 30 %. У 80-х роках ХІХ ст. частка тютюнових посівів селян становила 68 %, тоді як поміщицька лише 27 %. Вивіз тютюну на продаж дорівнював близько 2 млн пудів [14, с. 282–285]. Вирощування і збут тютюну в Чернігівській губернії наприкінці ХІХ ст. стало найбільш прибутковою підприємницькою діяльністю не лише великих землевласників, а й селянських господарств.

Процес вирощування і збуту цієї технічної культури залишався надзвичайно трудомістким. Зокрема, Писківською економією, що на Чернігівщині, у 1886 р. витрачалось 134 крб для посадки й обробітку тютюну з 1 дес., тоді як на 1 дес. пшениці – 8,5; вівса – 5,74; жита – 4,5 крб. При вирощуванні зернових прибуток у 5 разів переважав витрати, культивування ж тютюну збільшувало доходну частину лише вдвічі. Наслідком цього стало поступове зменшення плантацій тютюну у маєтках родини Галаганів після розширення посівів зернових. Суттєво зменшились надходження до казни від його реалізації: у 1899 р. культури було продано лише на 5 500 крб, що становило тільки 7 % загального прибутку від торгівлі зерновими.

Розвитку торговельного підприємництва в лівобережних губерніях сприяло вирощування конопель, що користувалися значним попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Протягом 1894–1897 рр. їх посиви пересічно щорічно становили 81 тис. дес., а виробляли прядива понад 1700 тис. пудів. Окрім прядива з конопель у губернії на 40 заводах і чисельних селянських олійницях виробляли олію.

У той же час простежується стійке зростання посівів вівса, що зумовлювалося декількома факторами: він був основним продуктом у раціоні постійно зростаючого поголів'я коней, забезпечував більш стабільні врожаї, а досить висока ціна (у середньому 55 коп за пуд) гарантувала значну частину загального прибутку. Зібраний урожай повністю ішов на потреби тваринництва, при цьому основна частина збіжжя збувалася на ярмарках або згідно з договорами власників маєтків купцям Сум, Києва [15, с. 80–81].

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Товарний хліб Полтавської і Чернігівської губерній продавався переважно на внутрішньому ринку. Вивіз ускладнювали слабкий розвиток промисловості та ідентична хліборобська спеціалізація сусідніх губерній, а також відсутність розгалуженої мережі залізниць, примітивність інших засобів транспортування та бездоріжжя. Отже, хліб було вигідніше переробляти на горілку і продавати її за високими цінами. Багато підприємців торгувало хлібом. У господарстві Терещенків Глухівського повіту з пшениці, жита, ячменю, вівса випікали хліб на продаж. 1887 року було зібрано жита – 114 822 пудів, пшениці – 21 894 пудів, ячменю – 18 672 пудів та вівса – 52 866. Сума прибутку з продажу хліба становила: за житній – 91 857 крб, пшеничний – 23 426, ячмінний – 13 070, вівсяний – 47 224 крб. Траплялися випадки, коли нереалізована продукція йшла на горілчане виробництво.

У 70-х роках XIX ст. помітно зменшується поголів'я худоби у більшості господарствах Наддніпрянщини. Це пов'язувалось із нестачею природних кормів, оскільки в результаті аграрного перенаселення розорювалися усі цілинні землі. Особливо помітно це було у вівчарстві. Підприємливі поміщики, такі як родини Галаганів, Тарновських й Терещенків розвивали товарне тваринництво шляхом покращення племінної селекції, умов годівлі й догляду худоби, отримуючи серйозні прибутки. За даними головної губернської контори, у 1876 р. з 13 734 овець було отримано 1 338 пудів, а у 1882 р. з 9 270 голів – 2 433 пуди. На середину 80-х рр. XIX ст. щорічні прибутки господарства Тарновських сягали 20 000 крб, що дорівнювало п'ятій частині його загального бюджету. У подальшому спостерігалось деяке зменшення поголів'я, а відтак і прибутків.

Важливим напрямком розвитку тваринництва залишалось конярство і розведення великої рогатої худоби. Статистичні дані засвідчують постійне зростання поголів'я коней. У 1856 р. на кінських заводах родини Терещенків їх нараховувалось 125, у 1872 р. – 297, а ще через шість років – 711. У 80-х роках аналогічні господарства були створені В. Обононським у селі Петрівка Городнянського повіту, В. Калиновським – в Остерькому, Л. Руссо-де-Жівона – у Ніжинському Чернігівської губернії, Є. Трифоновською – у Лубенському повіті на Полтавщині. Це пояснювалося можливістю вигідно експортувати тварин за кордон. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з перспектив розвитку всього сільськогосподарського підприємництва. Стало очевидним, що загальне скорочення поголів'я худоби призведе до зменшення органічних добрив, що неминуче позначиться на родючості ґрунтів, а в кінцевому результаті – на врожайності.

Важливою передумовою розвитку підприємництва у сільському господарстві Лівобережної України була перевага індивідуального селянського землеволодіння над общинним, яке у Чернігівській губернії становило 52,2 %, а у Полтавській – 12,5 %. Понад 56 % господарств Полтавщини мали менше 5 дес. землі, що спричинило зростання чисельності безземельних і малоземельних селян, що становило наприкінці XIX ст. близько 904 тис. осіб.

Така регіональна специфіка типологічно схожих аграрних районів пояснює відмінну цінову політику на землю протягом 1863–1882 рр. Зокрема, у Полтавській губернії – 164,6 %; у Харківській – 146,2 %; у Чернігівській – 124,7 %; Київській – 104,8 %; Херсонській – 171 %

[16, с. 130–131]. Дослідники, аналізуючи такі показники, вказують на цікаву закономірність. Справа в тому, що у губерніях, де ціни на землю були найбільшими, амплітуда коливання зменшувалася. І навпаки, вона зростала у районах, де зміни були незначними. При цьому на відміну від Правобережжя й Півдня України на Лівобережжі продавалися і купувалися в основному дрібні ділянки. Як бачимо, земельний ринок протягом другої половини XIX – початку XX ст. пройшов певну еволюцію. Це впливало на неоднорідний економічний розвиток українських губерній. Для прикладу, незважаючи на модернізацію аграрного сектору, у більшості повітах Чернігівської губернії домінувала стара система господарювання. Полтавщина і Харківщина в цьому відношенні були більш прогресивними. З дев'яти українських губерній капіталістична система переважала у шести, змішана у двох – Полтавській і Харківській, а відробіткова лише у Чернігівській.

На Лівобережжі, де сільське господарство було менш продуктивним, ніж у правобережних і південних регіонах України набували поширення різноманітні промисли та ремесла. На 1900 рік за кількістю ремісників Чернігівщина посідала серед губерній імперії одне з перших місць (85,5 тис.), а Полтавщина – четверте (77,5 тис.). У регіоні переважали такі промисли: лісозаготівля та лісосплав, теслярство, бондарство, плетіння з кори дерев і лози, виготовлення гонти, поташу, смоли, дьогтю, обробка конопляного й лляного волокна та овечої вовни, з яких робили грубе й тонке полотно, шерстяну тканину для пошиття одягу, мішковини та ряднини; переробка зерна у млинах та крупорушках і виготовлення олії, ремонт сільськогосподарського реманенту та виготовлення знарядь праці в кузнях, гончарство тощо. Лише небагатьом ремісникам вдалося зібрати кошти для створення промислових підприємств. Руйнування общинного землеволодіння і передача землі у приватну власність селян прискорили занепад промислів і ремесел, а відповідно й розвиток промислового підприємництва. У 1911 р. число кустарів на Чернігівщині зменшилося до 50 тис. на 2 775 тис. населення. Така ситуація спостерігалася і на Полтавщині [17, с. 47–48].

Збільшення вдвічі сільського населення України призвело до обезземелення й розшарування селянства, а відповідно утворення надлишку робочої сили, переважно в середовищі сільської бідноти. У перші роки XX ст. пересічно 64 % селян Полтавської губернії, із 2 278 тис. зайнятих у сільському господарстві й відповідно понад 62 % (1 814 тис.) Чернігівської губернії займалися пошуком роботи. За переписом 1897 р. разом у губерніях Лівобережної України надлишок робочої сили становив близько 69 % із 7 568 тис. жителів.

Селянські реформи 1861, 1906, 1910 й 1911 років прискорили становлення товарно-грошових відносин у аграрній сфері, створили умови для переведення поміщицьких і, до певної міри, селянських господарств на ринкові засади та розвиток промислового підприємництва. Населення Полтавської і Чернігівської губерній переважно займалося землеробством, із чітко вираженим зерновим напрямом. У поміщицьких господарствах Лівобережжя зернові культури займали більше 90 % посівних площ. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось руйнуванням залишків кріпацтва й відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення господарства робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з погляду комплексного розвитку всього аграрного сектору.

Отже, поглиблення товарно-грошових відносин, формування ринку сільськогосподарської продукції зумовили спеціалізацію господарств на вирощування технічних культур: картоплі, тютюну, хмелю, льону, конопель, цукрового буряку, що значно прискорило розвиток промислового підприємництва, створення і відповідно удосконалення агротехніки сільськогосподарського виробництва господарств різних соціальних типів.

Література

1. Реснт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
2. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка–Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
3. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів. Хроніка – 2000–2001. Вип. 41–42. С. 386–394; Машченко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства П. Галагана. *Сіверянський літопис*. 2001. № 5. С. 156–165; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2002. № 6. С. 80–83; Качмала В. І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 215 с.
4. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 38 с.
5. Павловская А. В. Пореформенная Россия глазами современников-англичан. Россия и Европа в XIX–XX веках. *Проблемы взаимовосприятия*

народов, соціумов, культур: сб. научных трудов. Москва: Рос. академия наук; Институт рос. истории, 1996. 228 с.

6. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. Санкт-Петербург, 1877. 187 с.

7. Дудка Л. Г. Демократизація земельної власності в Полтавській губернії у 1900–1917 рр. *Кременчуку – 435 років*: матеріали науково-практичної конференції / за ред. А. М. Лушакової, М. А. Якименка; Кременчук: ПП Щербатих, 2006. С. 52–53.

8. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П. П. Семенова. Санкт-Петербург; Москва: Издание М. О. Вольфа, 1897. Т. 5. Ч. 1. 342 с.

9. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2010. № 17. С. 6–40.

10. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе и одобрены Губернским Земским Собранием в сессию 1877 г. Чернигов: Земская типография, 1877. 37 с.

11. Василенко В. И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии. Полтава: Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. 18 с.

12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Чернигов: Изд. Черниговского губернского земства; Киев, 1877.

13. Полтавская губерния. XXXIII / под ред. Н. А. Тройницкого. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел., 1904. 245 с.

14. Шеліхова В. В. Особливості розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. *Збірник наукових праць "Сіверщина в історії України"*. Київ; Глухів: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 282–285.

15. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881–1887 годах, по местным сведениям. *Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел*. Санкт-Петербург, 1888. № 3. 87 с.

16. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2010. 344 с.

17. Полтавская губерния. Отчеты Императорской археологической комиссии (1895–1912). Санкт-Петербург, 1898–1915. С. 45–64.

References

1. Reient O.P. Serdiuk O.V. Silske gospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.): Monohrafiia / O. P. Reient, K.: In-t istorii Ukrainy, 2011. – 365 s.

2. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2-kh t. / [red. rada : V. Lytvyn (holova), H.V. Boriak, V.M. Heiets ta in.]; vidp. red. V.A. Smolii;

avt. kol.: T.A. Balabushevych, V.D. Baran, V.K. Baran ta in.], NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. K.: Nika – Tsent, 2011. T. 2. 608 s.

3. Shaparenko V. Metsenatska diialnist rodyny Halahaniv / V. Shaparenko // *Khronika* - 2000 – 2001. – Vyp. 41–42. – S. 386–394; Mashchenko V. Do 130-richchia Sokyrnynskoho silskoho oshchadno-pozychkovoho tovarystva P. Halahana / V. Mashchenko // *Siverianskyi litopys*. – 2001. – № 5. – S. 156–165; Polovets V. Chernihivska huberniia u druhii polovyni KhKh – na pochatku KhKh st. Sotsialno-ekonomichnyi aspekt / V. Polovets // *Siverianskyi litopys*. – 2002. – № 6. – S. 80–83; Kachmala V. I. Demohrafichni ta sotsialno – ekonomichni zminy na Livoberezhnii Ukraini na pochatku KhKh st.: dys kandydata ist. nauk: 07.00.01 / V.I. Kachmala. – K., 2010. – 215 s.

4. Romaniuk N. I. Silske pidpriemnytstvo doby kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy: 1861–1914 rr.: avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. ist. nauk: 07.00.01 "Istoriia Ukrainy" / N.I. Romaniuk. – Kyiv, 2014. – 38 s.

5. Pavlovskaya A.V. Poreformennaya Rossiya glazami sovremennikov-anglichan / A.V. Pavlovskaya // *Rossiya i Evropa v XIX – XX vekah. Problemy vzaimovospriyatiia narodov, sotsiumov, kultur. Sb. nauchnykh trudov.* – M.: Ros. Akademiya Nauk; Institut Ros. Istorii, 1996. – 228 s.

6. Yanson Yu.E. Opyit statisticheskogo issledovaniya o krestyanskih nadelah i platezhah / Yu.E. Yanson. – SPb., 1877. – 187 s.

7. Dudka L.H. Demokratyzatsiia zemelnoi vlasnosti v Poltavskii hubernii u 1900 – 1917 rr. / L.H. Dudka // *Kremenchuku – 435 rokiv. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii / Za red. Lushakovoi A.M., Yakymenka M.A.* – Kremenchuk: PP Shcherbatykh, 2006. – S. 52–53.

8. Zhivopisnaya Rossiya: otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [pod red. P.P. Semenova]. – SPb.; M.: Izdanie M.O. Volfa, 1897. – T.5. – Ch.1. – 342 s.

9. Reient O.P. Khlibni resursy Ukrainy v dobu kapitalistychnoho rozvytku (1861–1914 rr.) / O.P. Reient // *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* – 2010. – № 17. – S. 6–40.

10. Programmy dlya statistiko-ekonomicheskogo izucheniya Chernigovskoy gubernii. Sostavlenyi Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoy Gubernskoy Zemskoy Uprave i odobrenyi Gubernskim Zemskim Sobraniiem v sessiyu 1877 g. – Chernigov, Zemskaia tipografiya, 1877. – 37 s.

11. Vasilenko V.I. Obschie osnovaniya dlya otsenok zemelnykh ugodiy po uezdam Poltavskoy gubernii / V.I. Vasilenko. – Poltava : Izdanie Poltavskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1894. – 18 s.

12. Materialy dlya otsenki zemelnykh ugodiy, sobrannyye Chernigovskim statisticheskim otdeleniem pri gubernskoy zemskoy uprave. – Chernigov: Izd. Chernigovskogo gubernskogo zemstva. – K., 1877.

13. Poltavskaya guberniya. XXXIII / Pod red. N.A. Troynitskogo. – Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del. – 1904. – 245 s.

14. Shelikhova V.V. Osoblyvosti rozvytku selianskykh gospodarstv Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st. / V. V. Shelikhova // *Zbirnyk*

naukovykh prats "Sivershchyna v istorii Ukrainy". – Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2011. – Vypusk 4. – S. 282–285.

15. Tsenyi na pshenitsu, rozh, oves i yachmen v Evropeyskoy Rossii v 1881–1887 godah, po mestnyim svedeniyam // Vremennik Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. – SPb., 1888. – # 3. – 87 s.

16. Shevchenko V.M. Zemelnyi rynok Ukrainy (1861–1917 rr.) / V.M. Shevchenko: Monohrafiia. – Nizhyn: TOV "Vydavnytstvo "Aspekt-Polihrاف", 2010. – 344 s.

17. Poltavskaya guberniya // Otchetyi Imperatorskoy arheologicheskoy komissii (1895–1912). – Spb. – 1898–1915. – S. 45–64.

О. В. Крупенко

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Сельское хозяйство левобережных губерний в конце XIX – начале XX в.: между модернизацией и традицией

Статья посвящена актуальным проблемам социально-экономической истории периода пореформенной модернизации. Автор на основе значительного статистического материала проанализировал особенности рыночных преобразований в аграрной сфере на территории Полтавщины и Черниговщины, выявлено региональную специфику. Выяснено, что товарность сельского хозяйства привела к развитию промышленного предпринимательства, которое усилило спрос на зерновые и технические культуры.

Ключевые слова: Левобережная Украина, модернизация, сельское хозяйство, товарное производство, земельный рынок, промышленное предпринимательство.

O. V. Krupenko

Candidate of Historical sciences and Associate
Professor at the Department of History of Ukraine
Nizhyn Mykola Gogol State University

Agriculture of left-bank provinces in the end XIX – at the beginning of XX century: between modernisation and tradition

Introduction. In the second half of the 19th century the Chernihiv and Poltava regions remained agricultural. The abolition of a serfdom has expanded the opportunities for economic development of the region, the formation of new capitalist relations. At the same time, incompleteness and discrepancy of transformations, preserving of feudal remnants slowed down the rates of agrarian capital assembly that affected negatively the economy.

Purpose. To identify the specification of post-reform agricultural industry development of the left-bank regions territory.

Results. The dominant economic sector of the Left bank remained the agricultural industry which, despite the contradictory trends, gradually increased its production volumes, thereby increasing agricultural market. The agriculture with a distinct grain direction was a basis of its development. In the landowner farms of the left-bank Ukraine grain crops occupied more than 90 %. Within several decades the majority of incomes was brought in by tobacco production. By the amount of its cultivation and collection the Chernihiv and Poltava provinces took the

first place in Russia (not less than 50 %). In Poltava the harvest has grown twice, and in Chernihiv over 30 %.

The entrepreneurs regarded stockbreeding not only as an agricultural sector from the point of view of its profitability and providing with store cattle, meat-and-milk products, but also as the development of all agricultural sector.

The adaptation of landowner farms to new conditions was followed by opening of the agricultural products processing. Bread in Poltava and Chernihiv regions was mainly sold on the domestic market. Because of the poor industrial development, grain-growing specialization in the neighboring regions, primitive means of transportation and bad conditions of roads the export became complicated.

Originality. The further studying received the problem of influence on the agricultural production market and the enterprise of industrial structure.

Conclusion. The agrarian reforms of the years of 1861, 1906, 1910 and 1911 destroyed communal land ownership and accelerated the process of private agricultural industry establishing and the commodity-money relations in production, as well as transferring of landowner and rich farms on market principles and strengthening of communications with the industry.

Key words: Left-bank Ukraine, modernisation, agriculture, landed market, industrial enterprise.